

ÇİN TOPRAKLARINDAKİ BAZI TÜRK SOYLULARININ KURGANLARI (VII.-VIII. YÜZYIL)

Tilla Deniz Baykuzu*

Özet

İslamiyet öncesi Türk kültür tarihinin aydınlatılması yolunda, Türk hükümdarlarının kurganlarının Çin yıllıklarından taranması çalışmamızın devamı sayılan bu makalemizde Göktürk dönemi sayılan VII-VIII. Yüzyıllarda yaşamış ve her hangi bir sebeple bu topraklarda ölmüş olan Türk soylularının kurganlarının yerlerini tespit etmeye çalıştık. Bunun yanı sıra Türk soylularına ait bulunmuş arkeolojik verileri de ekledik. Bu kurganları araştırırken Çin ve Türk tarihinin ne kadar iç içe geçmiş olduğu Tang hanedanlığı kurucu imparatorlarının Türklerle kurduğu akrabalık ilişkilerine de göz attık. İlim dünyasında bir ilk olan bu makale ile Türk tarihinin bir bölümünü aydınlatılmasını amaçladık.

Anahtar kelimeler: *A-shih-na Ssu-mo, A-shih-na Chung, Küçlüğ Bilge Prenses, T'ang T'ai Tsung, Tu-ku Boyu*

Abstracts

The Kurgans of Some Turkish Nobles in Chinese Territory (7-8th Centuries)

In this article, which is in character of continuation of our other work about the kurgans of Turkish ruler, we tried to confirm the places of the kurgans belong to Turkish nobles whoever died in Chinese territory at 7-8th centuries. Moreover we added some archaeological data about these Turkish nobles. Why working on these kurgans we saw the depth of the connection between the both Chinese and Turkish histories. So we touched on the relationship of T'ang Dynasty with the Turks too. By this article, which is the initial one about the mention subject, we aimed the clarification of the part of the Turkish history.

Key words: *A-shih-na Ssu-mo, A-shih-na Chung, Küçlüğ Bilge Princess, T'ang T'ai Tsung, Tu-ku Tribe*

---

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, EDİRNE.

Türk kültürünün en önemli yapı taşlarından biri olan kurganlar, gerek Türklerin yayıldıkları coğrafyaları, gerek civar kültürlerle olan etkilerini yani, Türk kültürünün yayılma sahalarını göstermeleri açısından oldukça değerlidir. Üstelik kurganlar içlerinde bulunan ölüye ait eşyalar ve çevresindeki ölüyü betimleyen heykel ve onu anlatan kitabeleri ile de küçümsenmeyecek öneme haizdirler. Bu eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi Türk kültür tarihinin aydınlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu sebeple biz geç dönem Hun devletleri yani IV. yüzyıldan, Göktürk devletinin sonuna kadar olan beş asırlık bir süreçte Çin yıllıklarında kaydedilmiş Türk hükümdar, bey ve soylularına ait kurganların yerlerini belirledik. Bunlara bazı arkeolojik olarak keşfedilmiş ama az bilinenleri de eklemeyi ihmal etmedik. Böylece Türk kültür ve sanat tarihçileri ile arkeologlar ve Türkologlara ışık tutacak bir dizi makale yazmayı amaçladık. İlim dünyasında bir ilk olan bu çalışmamızda umudumuz Türk kültürünün yeni verilerle daha da aydınlamasıdır. Genellikle Çin topraklarında bulunan bu kurgan, yazıt ve heykeller eğer Çinli arkeologlar tarafından bulunmuş ve üzerinde çalışmalar yapılmışsa bile Türk uzmanlar tarafından Türk kültürüne göre yeniden değerlendirilmeye alınmalıdır.

Gök Türk devleti 552 yılında kuruluşundan 582 yılında ikiye ayrılanı kadar olan dönemde tahta geçen Bumin, Kara, Mukan, Taspar, İşbara Kaganların ölümleri hakkında bilgi olmasına rağmen gömüldükleri yerler ve kurganları hakkında bilgimiz yoktur. Bunun sebebi Çinlilerin siyasi ilişkiler konusundaki temasları kaydetmeleri, coğrafyalarının uzaklığı sebebiyle kültürel hayatları hakkında fazla malumata sahip olmamalıdır kaynaklanmaktadır. Çinli tarihçiler ancak duydukları kadarıyla Göktürklerin gelenek ve görenekleri hakkında bilgi vermekle yetinmişlerdir. Çin kaynaklarından Göktürk kaganlarının nasıl ve ne zaman öldüğü, Çin imparatorlarının törene elçi gönderip göndermedikleri, hediyelerin cinsi ve miktarı hakkında kayıtlar bulabilmekteyiz. Hatta kayıtlarda ölüm ve yas törenleriyle ilgili değerli bilgiler vardır. Fakat Göktürk kağanlarının nereye gömüldükleri, kurganlarının yeri hakkında hiçbir bilgi aktarmamış oldukları göze çarpmaktadır.

Ancak ne zaman ki Göktürkler Çin ile daha yakın ilişkiler içine girmiş, istekli ya da isteksiz Çinlilere yakın yaşamışlar, o zaman Çin yıllıkları onlar hakkında özellikle de nereye gömüldükleri konusunda bilgiler aktarmışlardır. Bu yakınlaşma dönemi özellikle Göktürkler'in fetret döneminde (630-681) görülmektedir. Göktürk beylerinden kimisi direnmiş ama yakalanarak Çin başkentine getirilmiş, kimisi ise kendi isteğiyle Çin sarayına bağlanarak Çin başkentine yerleştirilmiş ve Çin hükümdarı için hizmet vermiş, hayatını burada geçirmiştir. Dolayısıyla Çin imparatorunun sevdiği birer subay ya da devlet

adamı olarak Çin yıllıklarında haklarında detaylı bilgiler verilmek suretiyle yer almışlardır. Bu beylerin çoğu T'ang Hanedanlığı (M.S. 618- 907)'nın en önemli imparatorluk mezarlığı olan Chao Ling Kurganı'na gömülmüşlerdir. Tespit edebildiğimiz bu Göktürk kagan, prenses ve beyleri şunlardır:

T'U-Lİ KAGAN

突利可汗

İl Kagan'ın yeğeni olan T'u-li, 611 yılında daha dokuz yaşındayken Nu-pi şad ilan edilmişti. Kendisine bağlı olan boyların vergisini arttırınca onların memnuniyetsizlik tepkileriyle karşılaşmış, onun bu hareketi amcası tarafından eleştirilmişti. İdareciliğinin beğenilmemesi onun Çin yönetimine yakınlaşmasına yol açmış, 625 yılında T'ang veliahdı ile kardeşlik yemini etmiştir. 629 yılında kendi isteğiyle Çin sarayına giden T'u-li Çin başkentinde görkemli törenlerle karşılanmış, bu ziyaret sonucunda Çin yönetimi tarafından Pei-p'ing prensi unvanına layık görülmüştü. Böylece Çin'e T'u-li'ye bağlı olan boylar Çin hükümeti tarafından değişik bölgelere dağıtılmış, isyan çıkarmaları bu şekilde önlenmişti.

T'u-li, 631 yılında henüz 29 yaşındayken Ping-chou'da öldü. İmparator onun ölümüne çok üzüldü. Ülkede yas ilan edildi ve Ch'en Wen-pen¹ adlı görevliye kitabesi yazdırıldı². Kaynaklarda kurganıyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak kitabesi olduğuna göre kurganı da önemli kişilerin kurganına benzer olmalıdır.

İL KAGAN

頡利可汗

Doğu Göktürk devletinin son kaganı olan İl Kagan yani Chieh-li Kagan, tüm kuzey Çin topraklarını ele geçirdikten sonra 625 yılında yapılan Wei anlaşması ile Çin'e akın yapmayı bırakmıştır. Ancak ülke içindeki karışıklıklar baş göstermiş, neticede kagan hiç beklemediği bir anda 630 yılında Çinliler tarafından tuzağa düşürülerek yakalanmış ve başkent Ch'ang-an'a götürülmüştür. Bu tarih Doğu Göktürk devletinin yıkılış tarihi olarak kabul edilmiştir.

İl Kagan, Wei anlaşmasına sadık kaldığı için Çin başkentinde imparator tarafından idam cezasından bağışlanmıştır. Çin imparatoru ona çok nazik

¹ 岑文本

² CTS 1985, 194 a, 5160-61, (Göktürklerle ilgili Bölümlerin tercümesi için Bkz. TAŞAĞIL 1999, 16-19, 84-85.

davranmasına rağmen, İl Kagan ve ailesinin üzüntüsünü asla dağıtamamıştır. Bunun üzerine imparator, kendisini ülkesinde hissedebileceği bir bölgeye vali tayin etti. Fakat hiç bir şey İl Kagan'ı avutamadı ve 634 tarihinde öldü. Cenaze törenini kendi adamları Türk törelerine göre yaptı. T'ang Hanedanlığı imparatorları mezarlığı olan Chao Ling'e defnedildi³. Ölümünden sonra unvanlar verildi.

A-SHĪH-NA SSU-MO

阿史那蘇摩

İl Kagan'ın sülalesinden gelir. Görünüş olarak Türk'ten ziyade Soğdlulara benzediğinden Göktürkler tarafından şüpheyle bakılmış ve bu yüzden önemli mevkilere getirilmemiştir. 618 yılında Çin yönetimine yakınlaşmaya çalışmış, bu çabalarının sonunda Çin sarayı ona prenslik unvanı vermiştir.

İl Kagan yakalandıktan sonra Ho-nan'a yerleştirilmiş bulunan Göktürk boylarının yönetimi ona devredilmiştir. 639 yılına gelindiğinde ise T'ang imparatoru onu Çin içlerindeki Göktürkleri kuzeye, eski topraklarına götürmek ve orada onları idare etmekle görevlendirdi. 641 yılında bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra yüz bin kadar insan doksan bin at ve kırk binden fazla askerden oluşan Göktürkler Sarı Irmağın kuzeyine geçti. Ssu-mo bu bölgede Göktürkleri ancak üç yıl kadar idare edebildi. Başarısızlığı yüzünden çıkan isyanlarla baş edemedi ve 643'te yeniden Çin sarayına sığınmak zorunda kaldı. Aynı yıl Korelilere karşı Liao-tung'da savaşırken yaralandı. T'ang imparatoru, onun yarasının ilk yardımını bizzat kendisi yaptı, kanını emerek yaralı bölgeyi temizledi. İmparator, bu çok değer verdiği kişinin sağlığına kavuşması için çok uğraştıysa da başaramadı. Ssu-mo, çok geçmeden ölmüş ve imparatorluk mezarlığı Chao Ling'e defnedilmiştir. Pai-tao dağında heykeli, Hua-chou'da ise adına bir yazıt dikilmiştir⁴.

A-SHĪH-NA HO-LU (İŞBARA KAGAN)

阿史那賀魯

İstemi Kagan'ın beşinci kuşak torunu olan A-shih-na Ho-lu, Batı Göktürk kaganı Tou-lu'nun tahtını kaybetmesiyle başlayan boylar arası mücadeleden zarar görmeden sıyrılabilmek için Çin desteğini almayı tercih etmişti. Böylece 648 yılında Çin imparatorunun izniyle Ting-chou'ya yerleşti. Çeşitli unvanlar

³ CTS, 194a, 5155-5160; TAŞAĞIL 1999, 13-16, 97.

⁴ CTS, 194a, 5163-5165; GUMİLOV 1999, 284; TAŞAĞIL 1999, 27-31, 88-90.

verilmesine rağmen aslında Çin'e bağlanmayı düşünmemekteydi. Zamanla Tou-lu Kagan'ın kaybettiği toprakları ele geçirmeyi başardı ve "İşbara Kagan" unvanı aldı.

Ho-lu'nun güçlenmesi T'ang Hanedanlığı'nı tedirgin etti ve derhal çoğunluğu Uygur savaşçılarından oluşan bir orduyla 656'da Göktürlere sefere çıkıldı. Yapılan savaş sonunda Ho-lu ağır kayıplar verdi. Bağlı boylardan bazıları da teslim olunca Taşkent'e kaçtı. Sığındığı kişiler tarafından Çinlilere teslim edilince intihar etmek istediye de engellendi. Zincirlenerek Çin başkenti Ch'ang-an'a götürüldü, imparatorluk mezarlığı olan Chao-ling'e getirildi fakat bağışlandı. 659'da öldüğü zaman İl Kagan'ın mezarının yanına gömüldü. Anısına bir yazıt dikildi⁵.

A-SHĪH-NA CHUNG

阿史那忠

Doğu Göktürk Kaganı Ch'i-min'in dayısı olan A-shih-na Su-ni-shih'in oğludur. İl Kagan'ın yakalanmasında Çinlilere yardım ettiği bilinmektedir. Bu yüzden unvan almış ve soylu bir Çinli ile evlendirilmiştir. Zamanla T'ang Hanedanlığı'na gösterdiği hizmetlerden dolayı sadık anlamına gelen "Chung" unvanı verilmiştir. 641 yılında Göktürklerin Sol Bilge Prensi tayin edilmiştir. 674 yılında ölmüş, Chao Ling'e defnedilmiş⁶, kurganı Ts'ung Dağı⁷na benzetilerek inşaa edilmiştir.

CH'İ-PI-HO-LI

契苾何力

Göktürlere isyan eden Töles boylarının birinden olan Ch'i-pi-ho-li, Bagatur Tegin'in oğludur. Babası öldüğünde dokuz yaşında olan Ch'i-pi-ho-li onun yerine başa geçerek "İlteber" unvanı almış ve Shao-chou Eyaletine gelerek Çin sarayına bağlılığını bildirmiştir (632). Uzun yıllar Çin imparatoruna hizmet eden Ch'i-pi özellikle Kore'ye yapılan savaşlarda üstün başarılar elde etmiştir. 677'de öldüğünde Ch'ao Ling'e gömülmek suretiyle taltif edilmiştir⁸.

Chao Ling kurganına gömülenlerin dışında arkeolojik verilerle tespit edilen bazı yazıt ve heykeller de Türk soyundan bazı ileri gelenlerin nerede öldüklerini ve gömüldüklerinin işareti olmaktadır.

⁵ CTS 194b, 5186-5187; GUMİLÖV 1999, 280, 302-310; TAŞAĞIL 1999, 70-74, 97.

⁶ CTS 109, 3288-3290; TAŞAĞIL 1999, 53.

⁷ 蔥山

⁸ CTS 109, 3291-3294; TAŞAĞIL 1999, 29, 53, 89.

NI-LI KAGAN

泥利可汗

Bunlardan ilki 1953 yılında Çin'in Uygur Özerk Bölgesindeki Chao-su ili, Mongolküre Cins At Meydanı Yaylası'nda bulunan bir heykeldir (resim 2). Heykelin toprak dışında kalan uzunluğu 2m 30 cm, genişliği 50 cm'dir. Yüzü doğuya dönüktür. Başında bir tac vardır. Birkaç belikten oluşan saç örgüleri belinden aşağıya kadar uzanmaktadır. Sağ eli göğsünün üzerinde üç parmağı ile zarifçe bir kadeh tutmakta, sol eli ise kılıcının kabzasındadır. Gövdesinin alt kısmında, yani eteklerinde bir soğdca yazıt vardır⁹.

1990 yılında Japon ilim adamı Yukata Yoshida bu metni okumaya çalışmış ve bu konu hakkında araştırma sonuçlarını bir makalede yayınlamıştır. Bu araştırmaya dayanarak Osaka Yabancı Diller Üniversitesi profesörlerinden Takashi Osawa bu heykelin Mukan Kagan'ın Torunu Ni-li Kagan'a ait olduğunu ortaya çıkarmıştır. Heykelin on metre ilerisinde olan kurganın yüksekliği 1metre, genişliği ise 40 metredir.

Mukan Kagan öldükten sonra yerine küçük kardeşi Taspar geçmiş, onun ölümünden sonra (581) ise vasiyet olarak tahta kendi oğlu yerine ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini tavsiye etmiş olması bu iki aday taraftarlarının birbirine düşmesine sebep olmuştur. Bir süre sonra tahta çıkan İşbara Kağan'ın yanında yer alan Ta-lo-pien'e, "Apa Kagan" unvanı verildi. Fakat zamanla onunla arası açıldı ve Batı Göktürklerinden İstemi'nin oğlu Tardu Kagan'a sığındı (582). Böylece Göktürk devleti bu tarihten itibaren ikiye ayrıldı¹⁰.

Apa Kagan'dan sonra 587 yılında Göktürklerin başına Ni-li kagan geçti. Ni-li Çinli bir prensesle evlenmiş, ondan Ta-man adlı bir oğlu olmuştu. Ta-man babasının ölümünden sonra Chu-lo Kagan olarak tahta geçti (603)¹¹.

A-SHĪ-NA CHĪH

阿史那氏

Göktürk beylerinden A-shi-na Huai-tao'ın kızıdır. "Chin-ho Prensesi" olarak anılır. Türgiş Kaganı Su-lu¹² (716-737) ile evlendirilmiştir¹³.

⁹ WANG ve CH'İ 1995, 103-185.

¹⁰ OSAWA 2002, Cilt II, 79-88.

¹¹ TAŞAĞIL 1999, 88-89.

¹² 蘇祿可汗

¹³ TFYK 1981, 979, 2, s.11500.

Kaynakların bu prenses hakkında verdiği bütün bilgi budur. O halde Çin kaynaklarının onun evlendirildiği Türgiş Kaganı hakkında yazdığı bilgilerden yola çıkarak prenses hakkında bilgi sahibi olma yoluna gidelim.

Türgiş Kaganı henüz kagan olmadan önce Taraz'da otururken on boyu güçlü liderliğinde toplamayı başarmış ve 200.000 kişilik ordusuyla Batı Bölgelerinde (Hsi-yü) büyük bir güç haline gelmişti. 715 yılında Çin sarayına elçi gönderdi. Çin imparatoru ona unvanlar verdi. 716 yılında kendini kagan ilan ettikten sonra Çin imparatoru, kendisine bağlanmış olan A-shi-na Huai-tao'ın kızını "Chin-ho Prensesi"¹⁴ unvanı vererek Su-lu'ya eş olarak yolladı (718). Su-lu, çevresindeki komşu devletlerle evlilik bağları kurarak onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Öncelikle Göktürk Kaganı Bilge'nin oğluna kızını verirken kızını eş olarak aldı. Arkasından güney komşusu Tibetlilerden kralın kızıyla evlendi. Onun bu yükselişini dikkatle izleyen Çin imparatoru Hsüan Tsung, iyi geçinmek için birkaç kez çeşitli unvanlar verdi. 722'de ise yine A-shi-na Huai-tao'ın diğer kızına "Chiao-ho" unvanı vererek onunla evlendirdi¹⁵.

O halde eski eş "Chin-ho Prensesi"ne ne oldu? Mezar kitabesinde "Sha-t'o hanımı"¹⁶ olduğu ve 720'de öldüğü yazdığına göre, bu prensesin Su-lu ile olan evliliği bilinmeyen bir nedenle bitmiş, bunun üzerine prensesin bir Sha-t'o¹⁷ beyiyle evlendirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Prenses Çin başkentinde ölmüş, aynı şehirde Göktürklerin yaşadığı bölgede kitabesi dikilmiştir¹⁸.

KÜÇLÜĞ BİLGE PRENSES

贤力毗伽公主

Küçlüg Bilge Prensesin Çin başkentinde öldüğü ve adına kitabe dikildiği kaynaklarda geçmez. Bulunan kitabedeki bilgileri kaynaklardaki bilgilerle

¹⁴ 金河公主

¹⁵ SALMAN 1998, 41-42, 45-46, 70-71.

¹⁶ 沙拖公夫人

¹⁷ V. Yüzyılda Tabgaç boyları arasında yer aldığı bilinen Sha-t'o boyu daha sonraları Batı Göktürlere bağlı olarak yaşamışlardır. Önceleri Tanrı Dağları civarında oturur ve Ch'u-yüeh adıyla anılırlardı. Urumçi'nin kuzeyindeki Chin-Sha Dağından güneye uzanan ve Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk alanda oturdukları için Çinliler tarafından "Kum Yığını" anlamına gelen "Sha-t'o" adıyla anılmaya başlanmışlardır. Tarihte "Sha-t'o Türkleri" olarak bilinirler. Yuzyıllar boyunca T'ang Hanedanlığı'nda önemli görevlerde bulunan Sha-t'olar, 907 yılında bu hanedanlığı yıkarak Çin'deki "Beş Hanedanlık Dönemi" ni başlatmışlardır. T'ang Hanedanlığı'nı yıktıktan sonra biribiri peşisıra üç devlet kurmuşlardır: Sontaki T'ang (923-936), Sonraki Chin (937-946) ve Sonraki Han (947-950) EBERHARD 1996, 154; TAŞAĞIL 2004a, 99-102.

¹⁸ HANEDA 1913/2/13, 149-150.

destekleyerek hayat hikâyesini öğrenmekteyiz. Göktürk kağanlarından ünlü Kapgan Kagan'ın (692–716) kızı Sağ Bilge Prensi Mo Tegin'in¹⁹ ise kızkardeşidir. Babası Kapgan'ın 716 yılında öldürülmesinden bir yıl önce kocası A-shi-te-hu-lu²⁰, Ch'ang-an'a gelerek Çin imparatoruna bağlandığını belirtmiş, böylece buraya yerleşmişlerdi. T'ang imparatoru Hsüan-tsung, adet olduğu üzere kendisine bağlanan her Göktürk beyine olduğu gibi Hu-lu'ya unvan verirken eşine de “Yün-chung şehri hanımı” unvanını vermişti. Babası Kapgan'ın bertaraf edilmesinden hemen sonra tüm aileyle birlikte prensese de ölüm cezası verildi fakat imparator onu affederek haremine dahil etti. 724 yılında öldüğünde geride eşi A-shi-te Hu-lu'dan olan *Huai-en*²¹ adında bir oğlu vardı²². Çin başkentinde büyüyen ve daha delikanlılık yaşlarında Çin ordusunda görev alan bu çocuk, yıllar sonra An-lu-shan isyanı sırasında Uygurlarla birlikte isyanı bastıran komutan Pu-ku²³ Huai-en olmalıdır²⁴. Uygur kaganı Böğü'nün eşi meşhur Hatun ise bu komutanın kızıdır²⁵.

Prensese cenaze töreni o sıralarda Göktürklerin karışık boylarının yerleşmiş olduğu ve Sol Bilge kralı A-shi-na Huai-te²⁶,nın yönetiminde olan Ch'ang-an şehri Lung-shou Yüan'de yapıldı²⁷.

---

¹⁹ TAŞAĞIL 2004b, 46.

²⁰ 阿史德胡祿

²¹ 懷恩

²² HANEDA 1913/2/13, 135-148.

²³ Çin kaynaklarında “Pu-ku” olarak yazılan bu unvan aslen Türkçe olan “Bukuk” unvanından başka bir şey değildir. Unvan hakkında bkz. DONUK 1988, 10-11.

²⁴ 755 yılında Çin'de Türk kökenli An-lu-shan isyan çıkardığında Çin ordusu Uygurlardan yardım istediğinde bulunmuştu. Uygurlar ise Çin üzerindeki amaçları için bunu bir fırsat bilmiş, Çin ordusunda görevli olan bir diğer Türk, yani Pu-ku Huai-en komutasında isyancıların üzerine giderek önce işgal altındaki Çin başkenti geri alındı ve daha sonra isyan bütünüyle bastırılmıştı. Ancak Çin'de büyük bir güç haine geldiğini farkedenden Huai-en bu kez 764 yılında Çin'e karşı isyan başlattı. Bir yıl sonra 200.000 den fazla Uygur, Tibetli Tangut, Tu-yu-hun ve Nu-la askerini etrafında toplamıştı. Fakat Huai-en, beklenmedik bir anda öldürülünce Uygurların disiplini bozuldu ve Çinlilerle ittifak yapmak zorunda kaldılar. ÇANDARLIOĞLU 2003, 14, 18.; EBERHARD 1987, 212-214.

²⁵ Çin imparatoru Pu-ku Huai-en'e çok değer verdiği için onun kızını saraya almış ve kendi öz kızı gibi yetiştirmiştir. 759 yılında Uygurların başında bulunan Moyen Çor Kagan ölünce yerine küçük oğlu Böğü kagan geçti. Böğü kagan Çin imparatorundan evlenmek için bir prenses rica ettiğinde, ona eş olarak işte bu genç kız gönderildi. Genç kıza gelin olmadan önce “Chung-hui Prensesi” unvanı verildi. Kaganla evlenerek Uygurlara Hatun olan bu hanım eşine seferlerde bile eşlik etmesiyle meşhurdur ve şüphesiz Uygur tarihinin en önemli kadınlarından biridir. ÇANDARLIOĞLU 2003, 16-18; GOLDEN 2002, 130.

²⁶ 阿史那懷德

²⁷ HANEDA 1913.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iki hanım dışında, Türk soylularının imparatorluk kurganına gömülmüş olması oldukça ilginçtir. Diğer ikinci enteresan hadise ise bu dönem Çinlilerde bir çeşit kurgan geleneğinin olmasıdır. Buna açıklık getirmek için Sui ve T'ang Hanedanlığının tarihine bakmamız gerekmektedir.

Tabgaç devletinin yıkılmasının ardından birbiri peşisıra kurulan devletler ve yaşanan savaşlarla Kuzey Çin'in içine düştüğü kargaşa, Sui Hanedanlığı'nın kurulmasıyla bir süre de olsa durulmuştur. Hanedanlığın kurucusu olan Yang ailesi Tabgaçların maiyetinde çalışmış çok önemli bir ailedir. 534 yılında Tabgaç devleti yıkıldıktan sonra ise 557 yılında kurulan Kuzey Chou devletinin hizmetine girmişlerdir. Bir süre sonra iktidarı ele geçiren bu aileden Yang Chien 581'de kendini imparator ilan ederek Sui Hanedanlığı'nı kurdu²⁸. Yang Chien devleti kurmadan kısa bir süre önce kızını Chou imparatoru ile evlendirmiş, oğluna ise Hunların ünlü Tu-ku ailesinden bir kız almıştı. Bu Türk prensesin kızkardeşi ise Chou İmparatorunun babası ile evliydi. Hunların Ch'an-yü soyundan gelen Tu-ku ailesiyle akraba olmak, kurulan yeni imparatorlukların meşruiyeti için büyük avantajlar taşımaktaydı. Ayrıca, bu evlilikler sayesinde akraba boyların yani destekçilerin sayısı artardı. Bu yüzden, özellikle VI-VII yüzyıllarda Türk kültürünün etkisine girmiş olan Çin topraklarında etnik kökeni ne olursa olsun birçok imparator Türklerle akraba olmak için Tu-ku boyundan eş almış ve onları imparatoriçe ilan etmişlerdir.

Sui Hanedanlığı imparatoru Yang-ti (605-618) zamanında ülkenin kuzey sınırlarında T'o-palar'ın torunları yaşıyordu. VIII. Yüzyılda hala etnik özelliklerini devam ettiren bu boylar merkezi Çin'den uzaklaştırılmışlardı. Göktürklerin Tabgaç dedikleri bu toprakların lideri ise Sung Hanedanlığının hizmetinde çalışmakta olan Li Yüan idi²⁹. Bu sırada ülke içerisinde Türk isyanlarıyla başlayan kargaşa sürmekteydi. M.S. III. Yüzyıldaki Güney Hunlarının durumuna gelmiş olan Tabgaçlar yine onlar gibi güçlü bir lider arayışındaydı. Bu Lider Li Yüan'ın oğlu Li Shih-min oldu³⁰. T'ang Hanedan ailesinin etnik ve kültürel yapısını anlamak için kurucusu olan Li ailesini daha iyi anlamak gerekir.

Li ailesi çok eskiden beri çeşitli devletlerin yönetiminde memurluk yapmış bir ailedir. Dedelerinden biri V. Yüzyılda Kuzey Liang Hun

---

²⁸ EBERHARD 1987, 174-175.

²⁹ GUMİLÖV 1999, 212.

³⁰ GUMİLÖV 1999, 215.

Devletinin³¹ yönetiminde Tun-huang valiliği yapmış, ancak daha sona ayrılarak Batı Liang Devletini³² (M.S. 400-421) kurmuştu. Kısa süren bir ömür yaşayan bu devlet 421 yılında yeniden Hunlar tarafından ele geçirildi. T'o-pa (Tabgaç, 385-535) ve Kuzey Chou (557-580) devletlerinde yüksek dereceli memurluklarda bulunan bu aile, yaklaşık 200 yıl boyunca T'o-palarla evlilik yoluyla akrabalıklar kurdukları için artık yarı Tabgaç (T'o-pa) olmuşlardı³³. Li Yuan ise atalarının aksine memur olmak yerine asker olmayı tercih etmişti. Li Yüan 617'de Ch'ang-an'ı ele geçirdi. Adamlarının Sui imparatorunu öldürdüğü haberini alınca kendini imparator ilan etti. Sonunda kuzeydeki Tabgaç ve Yüwen gibi boylarından gelen yardımlar sayesinde tahta çıkmayı başarmıştı³⁴.

Kültür olarak yarı Türkleşmiş olan T'ang Hanedanlığı kurucu imparatorları, kaynaklara göre ayrıca Türk kanı da taşımaktaydılar: Li Yüan'ın babası Li P'ing, Hunların Tu-ku boyundan³⁵ Tu-ku Hsin'in dört kızından

³¹ Bu Hun devleti Chü-Ch'ü Meng Hsün tarafından 397 yılında Çin'in batısında kurulmuştur. Chü-Ch'ü Meng Hsün, öncelikle ülke içerisinde istikrarı sağladı. Bundan sonra geçen on yıl içerisinde Kuzey, Güney ve Batı Liang devletleri arasında sık sık mücadeleler yaşandı. 411 yılında Meng-hsün 30.000 kişilik bir orduyla Güney Liang Devletine saldırdı ve onları yendi. Böylece sınırlarını batıya doğru genişletti. Bir yıl sonra başkentini bu yeni kazandığı topraklardaki Ku-tsang şehrine nakletti. 415 yılında Hsia Hun Devletiyle (M.S.407-433) akrabalık ilişkilerinden dolayı ittifak anlaşması yapıldı. 421 yılında ise Batı Liang devletine saldırarak onu tarih sahnesinden sildi. Bu zaferden sonra Batı bölgelerinin 36 devleti Meng-hsün'ün hakimiyetini kabul ettiler. Batı Ch'in devletinin saldırılarından Hsia devletinin yardımlarıyla kurtulan Meng-hsün, birkaç yıl sonra Hsia Devleti imparatoru olarak tahta geçen Ho-lien Ting'in saldırısına uğradı (431). Bu saldırıyı Tu-yü Hun ve Tabgaçlar sayesinde atlattı. 433 yılında Meng-hsün'ün ölümü üzerine tahta geçen oğlu Mu-chien, Çin topraklarında tek güç haline gelmiş olan Tabgaç İmparatoru T'ai-wu'nun damadı olmasına rağmen, onun tarafından saldırıya uğramış, böylece devlet 439 yılında yıkılmıştır. Kuzey Liang Hun Devletinin yıkılmasıyla Çin'deki "On Altı Devlet Dönemi" sona ermiş, Çin yaklaşık bir buçuk asır sonra yeniden tek bir devlet tarafından (Tabgaç) yönetilmeye başlanmıştır. 439 yılında topraklarını kaybeden Kuzey Liang Hun devleti, liderleri ve bir kısım halkıyla birlikte Turfan'a (Kao-ch'ang) kaçarak burada 20 yıl daha hüküm sürdüler. Ancak 460 yılında kuzeydeki Juan-juan baskılarına dayanamayarak onlara bağlandılar. BAYKUZU 2002, Cild I, 758-762.

³² V. Yüzyılda Kansu Bölgesinde kurulan devletlerden birisidir. (400-421) Etnik yapısının Çinli olduğu şüphelidir. Kurucuları Doğu Çin topraklarından gelmişlerdir. Bu bölgede kurulan devletler gibi o da bir ticaret devleti olmuştur. İpek yolunun Çin'e girdiği bölge olan Kansu'da ekonomisini ticarete dayandırmış, ancak Kansu'nun en zengin ve güçlü devleti olan Kuzey Liang Hun devletinin gücü karşısında fazla tutunamamış, 421 yılında Kuzey Liang tarafından yok edilmişlerdir. EBERHARD 1987, 155, 166.

³³ GUMİLÖV 1999, 216.

³⁴ GUMİLÖV 1999, 218.

³⁵ Çok eski bir Hun ailesi olan *Tu-ku* adı Çin kaynaklarında ancak M.S III. yüzyılda ortaya çıkar. M.S. 200 yılları sonrası Çin topraklarında yerleşmiş olan 19 Hun kabilesinin ch'an-yü'lerinin hep asil Tu-ku ailesinden çıkmış ve 19 kabileyi idare etmişlerdir. Ataları büyük ch'an-yü Motun'un Liu soyağlı bir Çinli prensesle evlenmesinden dolayı tüm Tu-ku kabilesinden olanlar

biriyile evlenmiştir³⁶. İşte Li Yüan bu Türk hanımdan olan çocuğudur. Li Yüan, yine bir Türk ailesi olan Tou³⁷ ailesinden bir hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten T'ang Hanedanlığının en meşhur imparatoru olan Li Shih-min yani T'ai-tsung doğmuştur. Bütün bunlara ek olarak kendisi de Tu-ku ailesinden kız almıştır³⁸. Bu kadar çok Türk kanının bulunduğu bu imparatorun Türk kültürünün etkisinde kalmamış olması imkânsız gözükmektedir. Çin kaynaklarının “sadakatı değerlendirmeyi bilen” biri olarak gösterdiği Li Shih-min'in akrabaları olan Türklere hayran olması ve onları hem birer “akraba” hem de “sevilen görevliler” olarak imparatorluk kurganına gömdürmesi bu açıdan bakıldığında son derecede açıklayıcı olmaktadır. Ayrıca mezar tipinin karakteristik bozkır kültürü mezarına yani kurgana benzetilmesinin sebebi de bu olmalıdır. Çin topraklarının III. Yüzyılın başlarından itibaren Çinli olmayan kuzeyli ve batılı kabilelerin eline geçmesiyle Çin kültürü, bu gruplardan, özellikle de bozkır kültüründen oldukça etkilenmiştir. Bu kez bozkırlı yöneticilerine özenen melezleşmiş Çinliler, birçok konuda olduğu gibi mezar yapılarında da onları taklit etmişlerdir.

Şimdi bu kurganın özelliklerini açıklayalım.

T'ang Hanedanlığın iki büyük imparatorluk kurganı bulunmaktadır. Çin'in eski başkenti olan Ch'ang-an şehri³⁹nde inşa edilen bu kurganlardan ilki 636 yılında imparator T'ai Tsung (626-649) tarafından yaptırılan Chao Ling Kurganıdır⁴⁰.

---

bu prensesin soyundan geldiklerini vurgulamak için Çince “Liu” soyadını almışlardır. Diğer Hun kabilelerinden hiçbiri bu soyadı almamışlar, yalnız Motun'un soyundan gelenlere mahsus olmuştur. Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurucusu ve bütün Hunların atası kabul edilen Motun (M.Ö. 209-M.Ö 174) ve ondan sonra gelen bütün Kuzey ve Güney Hunları ch'an-yüleri bu Tu-ku kabilesinden gelmiştir. BAYKUZU 2003, 31-32.

³⁶ Kuzey Chou imparatoru Kao-tzu Wu-ti'nin (542-578), Sui Hanedanlığı İmparatoru Yang-ti (doğ.568-ölm.618) ve T'ang İmparatoru Kao-tzu'nun (565-635) anneleri Hunların Tu-ku boyundan olan Tu-ku Hsin'in kızlarıdır. KÖYMEN 1944, 58.

³⁷ Tou ailesi T'o-ba boylarından biridir. KÖYMEN 1944, 53.

³⁸ KÖYMEN 1944, 53.

³⁹ Bugünkü Shaan-hsi Eyaleti, Hsi-an şehri.

⁴⁰ Bir diğeri ve daha büyüğü Ch'ien Ling imparatorluk kurganıdır. T'ang imparatoru Kao-tsung (649-683) ve karısı imparatoriçe Wu Chih-t'ien burada yatmaktadır. İmparator T'ai-tsung'un karısı olan imparatoriçe Wu daha 14 yaşındayken saraya gözde olarak alınmıştı. Ancak imparator ölünce geleneklere göre bir budhist manastırına kapanan Wu, bir süre sonra üvey oğlu imparator Kao-tsung ile evlendi ve ona iki kız evlat verdi. 655 yılında yeniden imparatoriçe unvanı alan Wu, uzun yıllar Çin tahtında etkili bir kadın oldu. 683 yılında Kao-tsung öldüğünde Wu onun için bu kurganı yaptırmaya başladı. 684 yılında yapımı biten kurgana 705 yılında ölen imparatoriçe Wu da gömülmüştür. Kurganda 17 adet prens, devlet büyüğü ve kral mezarı da bulunmaktadır.

İmparatorun sevdiği eşi imparatoriçe Wen-te, 636 yılında ölümünden önce kendisine fazla şaşaalı ve devasa boyutlarda olmayan bir mezar yapılmasını vasiyet etmişti. T'ang Hanedanlığı ikinci imparatoru olan Li Shih-ming, yani T'ai tsung, kurgan için Chiu-tsung dağına seçmiştir. Bu dağ kayıtlara göre o zamanki başkente 80 km. uzaklıktaydı. Kurgan bugünkü Shaan-hsi Eyaleti, Li-ch'uan kasabasının 20 km. kuzey doğusundaki Chiu-tsung dağının tepesinde bulunmaktadır. Çevresi 60 km. olan toplam 20.000 hektarlık bir alanı kapsayan kurgan doğal bir tepeye yapılmıştır. Mezarın en büyük özelliği, bir kurgan yapmak yerine kurgan gibi olan bir dağ tepesinin içinin oyularak mezar odalarının yapılmış olmasıdır. Bu, dağ içine mezar yapma tekniğinin ilk örneğidir.

Kurgan içindeki mezar odalarına uzanan 230 m'lik bir tünel beş ağır kapıyı taşımaktadır. Kurganda, içindeki mezar odaları ve dışarda, etrafını çevreleyen kurganlarla birlikte toplam 167 mezar bulunmaktadır. Bunlar imparator ailesi, akrabalar ve yüksek dereceden sevilen görevlilere ait mezarlardır. 1978 yılında mezarın civarında Chao Ling müzesi açılmış, mezar odalarında bulunan çeşitli eşyalar bu müzede sergilenmeye başlanmıştır. Ayrıca kurganın çevresinde dikilmiş olduğu bilinen seksenden fazla mezar kitabesinden 1949 yılında yapılan kazılarda yirmi ikisi bulunmuştur. Mezar odalarının içinde çeşitli seramik figürler, duvar resimleri ve heykeller bulunmuştur. Kurganın içini bezeyen sanatçının adı Yen Li-te'dir. Bu kurganın en önemli eseri sayılan altı adet at kabartması kurgan sunağının bir parçasıdır. Şuan dört tanesi Hsi-an'daki "Stel Ormanı" (Stel Forest) Müzesinde, iki tanesi ise Amerika'daki Philedelphia Pennsylvania Üniversitesi müzesinde sergilenmektedir⁴¹.

Halen devam eden kurgan kazılarından geçen yıl bir kırık heykel bulunmuştur. Bu heykel Türk mezar taşları sayılan balballara oldukça benzemektedir. Bozkırlarda bulunan balballardan farkı daha detaylı ve orantılı olmasıdır. Bu balbalın buraya gömülü Göktürk beylerinden birini temsil edip etmediği yapılacak incelemelerden sonra ortaya çıkacaktır.

İslamiyet öncesi Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının Türkçe'ye tercümesi Türk tarihinin aydınlanması adına çok önemli bir adımdır ve Türk tarihçileri bu döneme girmişlerdir. Bu aşamayı müteakip ikinci önemli adım bu tercümelerin her satırını ayrı ayrı değerlendirmek olmalıdır. Biz bu amaç doğrultusunda çalışmalarımıza Çince kaynakları tarayarak Türk kagan ve

---

http://goasia.about.com/cs/china/a/china_tombs2_4.htm 16-11-2004

⁴¹ <http://www.dalu.com/ad/echina/eshaanxi/xian.htm> 16-11-2004

beylerinin kurgan ve varsa türbelerinin yerlerini tespit etmekle başladık. Kaynakların verdiği bilgileri ise arkeolojik verilerle destekleme yoluna gittik. Böylece tarihimizin önemli izleri olan bu kurganların Çin Halk Cumhuriyeti topraklarında bulunan bugünkü yerlerini bulup belirttik. Amacımız Türk sanat tarihçileri ve Orta Asya arkeologlarına bu konuda ışık tutup ip uçlarını ortaya koymak ve bugüne kadar çeşitli sebeplerle ihmal edilmiş bu sahada atılacak adımlara kendi uzmanlık alanımız dahilinde yardım etmektir.

Kurganların, içinden çıkan eşyaların ve mezar kitabelerinin incelenmesi VII. ve VIII. yüzyıl Türk kültürü hakkında önemli bilgiler verecektir. Öncelikle bu Göktürk beylerine ait olan yazıtlar ve mezar odalarından çıkan eşyalar tespit edilmeli, bugüne kadar bilinmeyen Çin topraklarındaki Türk kültürüne dair izler artık tarihimize ilave edilmelidir. Ayrıca konu yalnızca tarihçi, arkeolog ve sanat tarihçilerimizi değil, Türkologlarımızı da ilgilendirmektedir. Kitabelerin tercüme edilip incelenmesi belki de kayıtlara geçmemiş bazı tarihi olayların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Bu durumun gözardı edilmemesi, hatta kayıt dışı kitabeler bulunması ihtimali de düşünülecek olursa yalnızca tarihçilerin değil diğer bütün sosyal bilimcilerin artık günümüz Çin topraklarındaki tarihimizi yok olmaya terketmemeleri gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- CTS, (Chiu Tang Shu), Eski T'ang Kitabı, 945 yılında Liu Hsü tarafından yazılmıştır. 200 ciltten oluşan eserin 194. bölümü Göktürklerle ilgilidir. Eserin 1985 Taipei baskısı kullanılmıştır.
- TFYK, (Ts'e-fu Yuan-kui), 1005-1013 yılları arasında Wang Ch'in-jo başkanlığında bir heyet tarafından yazılmış olan eser ansiklopedik bir özellik taşır. Yaklaşık bin yıllık bir tarih dönemine ait vesikalar çeşitli konulara göre düzenlenerek tasnif edilmiştir. Eserin 1981 Chung-hua Shu-chü yayınevi Taipei baskısı kullanılmıştır
- BAYKUZU 2002 T.D. Baykuzu, "V. Yüzyılda Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang" *TÜRKLER*, Ankara, Cild I, 758-762
- BAYKUZU 2003 T. D. Baykuzu, *IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- ÇANDARLIOĞLU 2003
G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, TDAV, İstanbul.
- DONUK 1988 A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul.
- EBERHARD 1987 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara.
- EBERHARD 1996 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, TTK, Ankara.
- GOLDEN 2002 P.B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara.
- GUMİLÖV 1999 L.N.Gumilöv, *Eski Türkler*, İstanbul.
- HANEDA 1913 Toru Haneda, "The Funeral Inscription for a Princess of Eastern Tujue" *TOYU GAHUKO*, 3:1. 1913/2/13, 149-150.
- KÖYMEN 1944 M.A. Köymen, "Hsiung-nu'ların Tuku (T'u-Ko) Kabilesi" *DTCFD*, I, 58-

Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları

- OSAWA 2002 Takashi Osawa, “Batı Göktürk Kağanlığındaki Aşinaslı Bir Kağanın Şeceresine Ait Bir Kaynak” TÜRKLER, Ankara, Cilt II, 79-88.
- SALMAN 1998 H. Salman, *Türgişler*, Ankara, TKB.
- TAŞAĞIL 1999 A. Taşağıl, *Göktürkler II*, TTK, Ankara.
- TAŞAĞIL 2004a A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara.
- TAŞAĞIL 2004b A. Taşağıl, *Göktürkler III*, Ankara.
- WANG Po - CH'İ Hsiao-shan, 1995
Ssu-ch'ou chih Lu Tsao-yüan shih-jen Yen-chiu, (İpek Yolundaki Bozkırlarda Taş Heykel Araştırmaları) Hsin-chiang People's Publishing House, 103-185.

Tilla Deniz Baykuzu

BAZI TÜRK SOYLULARININ GÖMÜLDÜKLERİ YERLER

ADI	UNVANI	YILI	KURGAN Y.	KURGAN ADI	HEYKEL KİTABE
T'u-li Kagan 突利可汗	Ni-pu şad	631	Ping-chou 并州		Kitabe
Chieh-li 頡利可汗	Doğu Göktürk Hükümdarı İl Kagan	634	Ch'ang-an 長安	Chao Ling 昭陵	
A-Shih-na Ssu- mo 阿史那蘇摩		643	Ch'ang-an 長安	Chao Ling 昭陵	Heykel Kitabe
A-Shih-na Ho-lu 阿史那賀魯	Batı Göktürk Beyi İşbara Kagan	659	Ch'ang-an 長安	Chao Ling 昭陵	Kitabe
A-Shih-na Chung 阿史那忠	Hsüeh-kuo Dükü	674	Ch'ang-an 長安	Chao Ling 昭陵	
Ch'i-pi-ho-li 契苾何力	İlteber	677	Ch'ang-an 長安	Chao Ling 昭陵	
Ni-li Kagan 泥利可汗		603	Uygur Özerk Bölgesi, Mongolküre 昭蘇		Kitabe Heykel
A-shi-na Chih 阿史那氏	Chin-ho Prensesi	720	Ch'ang-an 長安	Lung Shou Yüan (Ejderbaşı Yaylası) 龍首原	Kitabe
Küçlüg Bilge Prenses 贤力毗伽公主	Yün-chung Hanımı	724	Ch'ang-an 長安	Lung Shou Yüan (Ejderbaşı Yaylası) 龍首原	Kitabe

Resim 1: Chao Ling Kurganında yeni bulunan kırık bir heykel. Türk kıyafeti oldukça belirgindir.

http://www.chinadaily.com.cn/english/doc/2004-04/14/content_323050.htm 9 -10-2004

Resim 2; Ni-li Kagan'ın heykeli